

TOGIDO, een Leeuwarder fietsclubⁱ (1903-1906) Max Dohle

Pieter Breuker

Op 26 april 1903 vond de officiële oprichting plaats van de Leeuwarder Fiets Club TOGIDO, Tot Ons Genoegen Is Dit Opgericht. De notulen zijn bewaard gebleven en ondergebracht in het archief van het Historisch Centrum Leeuwarden.ⁱⁱ TOGIDO was omstreeks 1900 een van de vele fietsclubs en dus op zichzelf niet bijzonder. Als oudste geldt Immer Weiter van Deventer (1871), maar de Friese hoofdstad was de eerste in Noord-Nederland en had al in 1874 zijn Leeuwarder Vélocipède Club.ⁱⁱⁱ Tussen 1874 en 1903 werden in Leeuwarden in ieder geval ook nog opgericht De Meeuw (1890) en de Toeristen (1895).^{iv}

Aan de groei van het aantal fietsclubs tussen 1871 en 1900 heeft zeker ook de introductie rond 1890 van de enkele jaren daarvoor in Engeland ontwikkelde safetyfiets bijgedragen. Er was ook een speciaal voor vrouwen ontworpen model. De stabiliteit van dit type fiets met kettingaandrijving was veel groter dan die van zijn voorgangers doordat beide relatief kleine wielen gelijk waren en de bestuurder daardoor veel lager bij de grond zat dan op de traditionele hoge 'bi' met zijn enorme voor- en kleine achterwiel. Toen omstreeks diezelfde tijd ook nog de met lucht gevulde band, de zogenoemde Dunlop-band, zijn massieve caoutchouc-voorganger verving, kon men spreken van een fiets 'die qua vorm en systeem de klassieke fiets al zeer nabij' kwam.^v

Een afbeelding uit 1892 van een safetyfiets, van het bekende merk Rover.^{vi}

Het is opmerkelijk dat de historie van al die fietsclubs nooit in haar volle omvang en in samenhang is beschreven.^{vii} Alleen de geschiedenis van het woord 'fiets' is uitvoerig vastgelegd.^{viii} Maar ook de fietsclubs zelf roepen allerlei interessante vragen op, zoals: hoeveel clubs waren er, waar zaten ze, wat was hun doel, hoeveel leden hadden ze, wat was hun sociale achtergrond, hoe werd er in het algemeen tegen fietsers aangekeken, wat was het (veronderstelde) verband tussen fietsen en gezondheid, welke gevolgen hadden de fietsclubs voor de relatie stadsbewoner-plattelander, welke invloed hadden ze op de vrouwenemancipatie?

Deze vragen krijgen extra betekenis omdat ze juist in een periode van vernieuwing in de sport vallen. Het gaat daarbij ruwweg om het tijdperk 1860-1900, toen moderne Engelse sporten als cricket, voetbal, golf, atletiek en tennis ingang in Nederland vonden. Zoals verderop zal blijken, werd ook het recreatieve fietsen toentertijd algemeen als sport gezien. Alleen al vanwege het in verhouding tot het merendeel van de andere sporten grootschalige karakter van het fietsen dienen de fietsclubs nader te worden onderzocht. Op basis van alle bij een sportorganisatie aangesloten leden, komt Stokvis voor het jaar 1900 uit op een totaal van 23.000, Van Bottenburg op 30.000.^{ix} Er moeten rond 1900 duizenden (recreatieve) fietsers zijn geweest. Landelijk gezien waren er rond 1900 vele tientallen fietsclubs, misschien zelfs enige honderden. Toen Wilhelmina in 1898 werd ingehuldigd als Koningin van Nederland, bood 'de' Nederlandse sportwereld haar in de persoon van de onmisbare Pim Mulier na afloop van het 'Nationaal Sportfeest' op 22 september van dat jaar een 'Sportalbum' aan. In dat buitengewoon fraai uitgevoerde boek, dat bewaard wordt in het Koninklijk Huisarchief, zijn maar liefst 61 wielclubs vertegenwoordigd.^x Er zullen op dat moment al (veel?) meer clubs zijn geweest: zo zijn er in het 'Sportalbum' bijvoorbeeld geen Friese wielclubs opgenomen. Een andere aanwijzing daarvoor geeft het aantal ANWB-leden rond 1900: dat bedroeg in 1896 11.000.^{xi}

Ik heb in deze korte bijdrage de bedoeling noch de mogelijkheid op de hiervoor geformuleerde vragen in te gaan. Centraal staat het notulenboek van TOGIDO en vandaaruit behandel ik een aantal onder-

werpen, met name de achtergrond van de leden, het doel van de fietsclub, de relatie stadsbewoner-platte-lander en vrouwenemancipatie. Ik hoop met deze aanzet duidelijk te maken dat het de moeite waard is een veelomvattend onderzoek te doen naar de geschiedenis van de fietsclubs in Nederland.

Een heel bijzonder aspect van het notulenboek van TOGIDO betreft de erin opgenomen illustraties. Op acht van de twintig (voor het merendeel ingekleurde) tekeningen zijn één of meer fietsen te zien. Die vormen daarmee vroeg illustratiemateriaal op het gebied van de fiets. De tekeningen, waarvan er één is gesigneerd, zijn met zekerheid gemaakt door het (toen zeventienjarige) TOGIDO-lid Piet van der Hem, een in zijn tijd nationaal gewaardeerd kunstenaar.^{xii} Ik heb deze studie verlicht met een keuze uit Van der Hems tekeningen.

De start van de eerste fietstocht van TOGIDO, met de hoornblazer voorop en onder het toezien (en zeker ook verschrikte) oog van een hond en twee toeschouwers.

Pieter van der Hem (Wirdum (F.) 9 september 1885 – 's-Gravenhage 24 april 1961) volgde vier jaar lang de Rijks-HBS in Leeuwarden. In 1902 ging hij naar Amsterdam, waar hij na drie jaar aan de Rijkschool voor Kunstnijverheid de akte Middelbaar Tekenken haalde. Vervolgens studeerde hij van 1905-1907 aan de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten, ook in Amsterdam. Tijdens zijn verblijf in Parijs (1907-1908) werd hij beïnvloed door onder meer Henri de Toulouse-Lautrec en Théophile-Alexandre Steinlen. Na zijn terugkeer in Nederland werd Van der Hem met schilders als Leo Gestel, Jan Sluyters en Piet Mondriaan - overigens niet door zijn vernieuwende stijl, maar op

Het notulenboek

Het notulenboek van plusminus 17 x 21 cm telt 97 (ongenummerde) beschreven bladzijden. Die betreffen de verslagen van 10 'Algemeene Vergaderingen', de eerste op 26 april 1903, de laatste op 11 april 1906, vijf verslagen van toertochten, de eerste op 3 mei 1903, de laatste op 23 mei 1904, drie verslagen van de jaarlijkse 'Fuif', steeds in maart, en één verslag van de bijdrage van TOGIDO aan de Wilhelminafeesten in Leeuwarden op 31 Augustus 1903. Het boek bevat bovendien, zoals gezegd, 20 tekeningen van Piet van der Hem, en verder 6 foto's van TOGIDO-leden, ergens onderweg genomen op een fietstocht of op een feestavond en daarmee voor deze publicatie weinig interessant. Gezien de gebruikssporen, moeten er meer foto's in het notulenboek zijn geweest.

De leden

Nergens is expliciet te vinden wie de leden van TOGIDO waren. Gelukkig zijn er genoeg aanwijzingen in het notulenboek die het mogelijk maken zich een beeld van hen te vormen. Blijkens de verslagen gedroegen ze zich op bijna iedere Algemene Vergadering (bijzonder roerig. Ze werden daarvoor - tot genoegen van de arm-lastige penningmeester - financieel (overigens licht) bestraft. De verslagen zijn humoristisch, bijna studentikoos van toon en in goed en vrijwel foutloos Nederlands gesteld, met af en toe een woord, passage en zelfs een keer een gedicht in een moderne vreemde taal, terwijl het Fries ook een enkele keer voorkomt. Die geletterdheid komt heel duidelijk naar voren in de vele

grond van zijn ongewone onderwerpkeuze - tot de vertegenwoordigers van het Amsterdamse luminisme gerekend, een vooruitstrevende stroming gebaseerd op het Franse impressionisme. Na zijn succesvolle beginjaar en raakte Van der Hem de aansluiting met de avant-gardisten in Nederland kwijt. Hij legde zich vanaf 1918 vooral op portretkunst van het mondaine leven toe en werd daarin zeer succesvol. Daarnaast verwierf Van der Hem bekendheid als illustrator, politiek tekenaar en ontwerper van affiches. In de sportwereld kreeg Van der Hem naam door zijn jachtafelen, zijn schilderijen van stierengevechten en ook door zijn tekening van Pim Mulier, uitgebeeld als Hamlet met voetbal.^{xiii}

voordrachten van TOGIDO-leden, op feestavonden, maar ook tijdens de fietstochten. De TOGIDO'ers fietsen niet alleen, ze vonden elkaars gezelschap minstens zo belangrijk. Daar wijst bijvoorbeeld de jaarlijkse fuif op. Een bijzonder e vorm van contact ontstond na afloop van een prijsuitreiking op 31 augustus 1903, toen de leden 's avonds laat 'in paartjes' het feestgebouw verlieten [p. 35]. Het staat met dit alles wel vast dat het (voornamelijk?) om leerlingen van middelbare scholen ging.^{xiv} Ik neem aan dat het meer dan één middelbare school betrof: TOGIDO telde een flink aantal leden - in 1903 meteen al veertig - van wie de 'dames' de meerderheid vormden [p. 3]. Leeuwarden had in 1876 zijn HBS voor meisjes gekregen. Verder kende TOGIDO ook aspirant-leden [p. 13], donateurs en donatrices [p. 69], bestaande uit de ouders van de leden [p. 70], en, speciaal voor de toertochten, introducés [p. 59]. Als mijn veronderstelling juist is, dan had TOGIDO een voorganger gehad in het al genoemde De Meeuw, een fietsclub die in 1890 'door leerlingen van eenige inrichtingen van onderwijs' was opgericht.^{xv}

De betrokkenheid van scholier en bij fietsen moet een algemeen verschijnsel zijn geweest. Burkens stelt in 1900 dat 'Het [...] - behoudens enkele uitzonderingen - Hooger-Burgerscholieren en hunne makkers [waren], dien den sport gingen beoefenen.^{xvi} Ook Immer Weiter was in het leven geropen door middelbare scholieren.^{xvii} Van die achtergrond getuigt eveneens het clublied van Immer Weiter: van het 'Wielruiterslied' zijn de strofen 1, 5 en 6 in het Nederlands, de 2de is in het Duits, de 3de in het Frans en de 4de in het Engels. Hoe populair fietsclubs onder scholieren waren, laten ook jongensboeken rond 1900 zien, bijvoorbeeld Jan Feiths *Uit Piet's vlegeljaren* (1906). Chris van Abkoudes *De fietsclub 'Alle vijf'* (1911), met informatieve 'fietstekeningen' van Louis Raemaekers, draait zelfs rond een jongensfietsclub van HBS-leerlingen. Maar ook andere jongeren stichtten fietsclubs: 'In menig dorp werd een fietsclub opgericht. In het westen van de Marne [van de provincie Groningen] bestond er rond 1900 één, waarvan de jongeren uit de boerenelite lid waren.'^{xviii}

Er is één passage in de TOGIDO-notulen waarin expliciet een mededeling staat over de leeftijd van de leden. Over de A.V. van 21 februari 1904 meldt het notulenboek: 'Veranderd werd Art. 3. De leden mogen

niet ouder dan 22 en niet jonger dan 16 zijn.' [p. 38]. Op zichzelf is deze passage dubbelzinnig - gaat het om het oude of het nieuwe artikel? -, maar omdat het verslag het bij deze tekst laat, neem ik aan dat het hier de nieuwe regeling betreft. Gezien de maximale leeftijdsgr en s zullen niet alleen leerlingen van middelbare scholen lid zijn geweest. Daarbij valt bijvoorbeeld te denken aan oud-leerlingen die gingen studeren, zoals Van der Hem.^{xix}

Doel

Het doel van TOGIDO blijkt eveneens nergens expliciet, maar ook hier geven de notulen genoeg aanknopingspunten voor enkele conclusies.

TOGIDO beschouwde zichzelf als een 'sportvereniging' [p. 55]. Het uit het Engels overgenomen woord 'sport' - waarvan het op dit moment oudst bekende gebruik in het Nederlands uit 1847 dateert - werd pas aan het eind van de negentiende eeuw tamelijk algemeen, maar vanaf die tijd ging het met de inburgering ook snel. Het gold als een soort passe-partout: het werd niet alleen gebruikt voor moderne sporten, maar ook voor traditionele volksvermaken.^{xx} Interessant is de motivering van de TOGIDO-leden om de bekende en deftige^{xxi} plaatselijke sportvereniging L[eeuwarder]A[tletische] C[lub] Frisia vanaf 1904 jaarlijks met f 5,- te steunen: 'Togido [zou] hier door [...] naam kunnen maken' [p. 55].^{xxii}

Ontspanning onderweg (in dit geval in Akkrum). De leden Ronner en Buys verzorgden de muziek, de overige TOGIDO'ers maakten zich op de dansvloer.

Als sportvereniging organiseerde TOGIDO uiteraard fietstochten.^{xxiii} Die hadden uitsluitend een recreatief karakter.^{xxiv} Het plezier maken stond voorop: de leden kozen vanzelfsprekend voor een aantrekkelijke route, een bekend einddoel (bijna altijd de in de bossen gelegen pleisterplaatsen Olterterp of Oranjewoud) en voldoende aansteekplaatsen onderweg, met veel aandacht voor de nodige ontspanning (zang, dans, voordracht).^{xxv} Ik heb al gewezen op het belang dat de leden hechtten aan de jaarlijkse feestavond. Dat gold zeker ook voor het bestuur. In zijn openingstoespraak voor de (druk bezochte) tweede 'fuif' (18 maart 1904) merkt de praeses op: 'Een feestelijke vergadering [een fraai eufemisme!] moest voor een Togido-lid even onmisbaar wezen als de Olympische spelen voor een Griek.' [p. 70].

Viering van het eenjarig bestaan van TOGIDO.

Het enige dat de TOGIDO'ers verder op sportief gebied ondernamen en dan ook nog op verzoek, was hun bijdrage aan de Wilhelminafeesten in 1903. Op het - hoe toepasselijk - Wilhelminaplein, centraal gelegen in Leeuwarden, vertoonden ze op Koninginnedag voor het massaal toegestroomde volk 'hunne kunsten', die bestonden uit 'zaalrijden', 'ringrijden' en 'ballenrace' [p. 30]. Het 'zaalrijden' in kleine ruimtes was een vorm van figuurrijden, en ook de ballenrace en het ringsteken vroegen veel behendigheid. Omdat (fiets)vaardigheid in die tijd niet vanzelfsprekend was, kwamen er speciale rijsscholen. De eerste werd opgericht in 1869 (Amsterdam), terwijl de laatste in waarschijnlijk 1922 dicht ging.^{xxvi} Verder werd eenmaal voorgesteld een (onderlinge) wedstrijd te houden, te weten 'op Pinksteren' 1904 in Olterterp [p. 54], maar het verslag van de fietstocht op Pinkstermaandag 23 mei rept met geen woord over een wedstrijd. Daarmee beantwoordt TOGIDO maar deels aan de activiteiten die zijn vroege voorgangers Immer Weiter en de

Leeuwarder Vélocipède Club op hun programma hadden staan: die bestonden volgens Burkens 'hoofdzakelijk in het maken van kleine tochten, in het houden van wedstrijden op de wijze van de harddraverijen [met paarden] op de korte baan, twee aan twee over een lengte van 800 Meter, en in het figuurrijden.'^{xxvii} In het beeld van vooral gezelligheidsvereniging past ook dat de leden het voorstel op de A.V. van 20 mei 1903 om toe te treden tot de 'Friesche Wielrijders?' B[ond]' afwezen [p. 16].^{xxviii}

Fietsen was een kunst, zeker in de beginjaren. Hierboven verliest een aspirant-lid van TOGIDO de controle over het stuur omdat hij te veel aandacht had voor zijn broodje met vlees en Friesche boerenboter'.

Stad – platteland

Hoewel er ook fietsclubs op dorpen werden opgericht, zoals bijvoorbeeld de hiervoor al gememoreerde Groninger voorbeelden laten zien, waren verreweg de meeste toch in grote(re) steden te vinden. Vrijwel alle 61 in het al eerder genoemde *Sportalbum* van 1898 waren in een stad gevestigd.^{xxix} Daarvoor zijn waarschijnlijk de volgende twee hoofdredenen aan te voeren. De steden herbergden meer kapitaalkrachtige inwoners dan het platteland. Fietsen waren duur, zeker in het begin. Lesisz stelt dat de fiets in Nederland 'tot tenminste 1890 een luxe-artikel [bleef]'. Dat veranderde volgens hem omstreeks 1900: de fiets kwam in die tijd 'binnen het bereik van een geschoolde arbeider toen zijn weekloon ongeveer tien gulden bedroeg. Rond 1910 daalden de prijzen flink zodat de goedkoopste Nederlandse fiets 55-70 gulden kostte.'^{xxx} Van niet minder belang voor

de concentratie van fietsclubs in steden zal het verschil in mentaliteit zijn geweest: de vooruitstrevende stad tegenover het conservatieve platteland. Ook bij het overnemen van toen moderne sporten als cricket, voetbal enzovoorts liepen de steden voorop.^{xxxi}

De stedelingen zochten (uiteraard) hun (fiets)vertier op het platteland.^{xxxii} We hebben al gezien dat de favoriete reisbestemmingen voor de TOGIDO-leden de rustiek gelegen plaatsen Olterterp en Oranjewoud waren. De fiets vergrootte in hoge mate de mobiliteit, waar door stedelingen en plattelanders steeds meer met elkaar werden geconfronteerd. Dat was wennen, voor beide partijen. Uit de talrijke mededelingen daarover beperk ik me tot die van de letterkundige Frans Netscher (1864-1923), die overigens vooral bekend is geworden als getalenteerd fietser, als eerste (en deskundig) fietsjournalist en als eerste hoofdredacteur van het ANWB-blad *De Kampioen*. Netscher schrijft in 1899, dus ten tijde van TOGIDO:^{xxxiii}

'Wij willen niet ontkennen, dat vele wielrijders buiten hun schuld menigmaal het slachtoffer zijn geworden van vélo-kannibalen. Nog te dikwijls worden wij op onze landwegen als vogelvrij verklaard wezens beschouwd, en met woord en daad beleedigd. Helaas, maar te veel hebben wij in sommige streken of gemeenten van ons land te kampen met vooroordeel, afgunst, baldadigheid, onverdraagzaamheid en vernielzucht. Meermalen zijn wij het mikpunt geweest van ophitsing, bekrampende van inzicht en stompzinig conservatisme.

De gevallen van aanranding en mishandeling, waarbij wij geheel slachtoffer waren en waartoe wij geen aanleiding gaven, zijn legio. In negentig procent der gevallen van bemoeilijking der wielrijders waren dezen lijdende en geen provocerende partij.'

Maar er is ook een andere kant:

'Sommige 'stadsheertjes' bewegen zich op de landwegen alsof zij de heeren der schepping waren; ze zijn aanmatigend, trots, niet inschikkelijk, twistziek [...] en geven alleen door hun irriterende verschijning al aanleiding tot kregeligheid van de zijde der plattelandsbevolking.

Als de bestuurder van een boerenwagen niet vlug genoeg voor hen wijkt, maken zij hem uit voor 'boer' of 'kaffer'; zij gedragen zich wild tegenover de kerkgangers,

houden geen rekening met hun verschil van inzicht en opvoeding, en voegen hun leelijke woorden toe; zij voeren een hoog woord tegen de geleiders van vee, tegen de wachters bij spoorweg-overgangen, tegen sukkelige voetgangers en langzame vrouwen of kinderen. En bij het minste wat hun overkomt, hebben zij den mond vol van hun 'rechten op den weg.'^{xxxiv}

Ook de ontmoetingen tussen de TOGIDO'ers en de plattelandsbevolking verliepen niet steeds vreugdevol voor beide partijen. De notulen melden daarover onder meer: 'Vaak werden we met groote verwondering aangegaapt door de inboorlingen van die streek [tussen Burgum en Tytsjerk], terwijl de heemhonden wel gek geleden. En négligé stoven sommige lui de deur uit.' [p. 13].

Op een andere tocht werden de jongelui lastig gevallen door 'een onbeschofte boer enkerel, die zich veldwachter noemde, bijgestaan door een der gelijk individu' [p. 22], terwijl ze een jaar later worden belaagd 'door een man, die op verschrikkelijk wreede manier het gezelschap [...] verjoeg' [p. 61].

Langzamerhand ontstond er over en weer gewenning. Daaraan heeft, naast de groei van het aantal fietsclubs, uiteraard ook de sterke toename van het aantal 'gewone' fietsers vanaf ongeveer 1900 bijgedragen. Volgens Lesisz verdubbelde het aantal fietsen in Nederland 'tussen 1899 en 1903 tot 187.839 stuks' en

vanaf het eind van de negentiende eeuw kwam er in de vorm van speciale fietspaden ook fysieke ruimte voor de fietsers.^{xxxv} Daarbij heeft de in 1883 als Nederlandsche Vélocipèdisten-Bond opgerichte ANWB een belangrijke gespeeld. De aanleg verliep, mede door 'het onbegrip van plaatselijke [...] bestuurders' overigens moeizaam.^{xxxvi}

Vrouwen aan het sturen^{xxxix}

Ik heb er al op gewezen dat het merendeel der TOGIDO-leden uit (jonge) vrouwen bestond. Vrouwelijke leden waren voor sterk met scholen verbonden clubs als TOGIDO waarschijnlijk een heel natuurlijk gegeven. Botke vermeldt dat het Groninger 't Zandt (rond 1900?) maar liefst twee wielclubs rijk was: 'de damesclub WWW, wat stond voor Wij Willen Wielrijden, en een herengezelschap RIOL, Rijden Is Onze Lust'.^{xl}

Toch zal emancipatie van de vrouw met betrekking tot het wielrijden niet al te gemakkelijk zijn verlopen. Steendijk-Kuypers stelt dat het fietsen 'tot 1890 een sportief herenvermaak [bleef].^{xli} In 1884 schreef mejuffrouw M.F. van Raden uit Den Haag zich in als eerste lid van de Nederlandsche Vélocipèdisten-Bond, twaalf jaar later waren er onder de 11.000 ANWB-leden 992 vrouwen. De eerste damesfietsclub werd op 17 mei 1893 te Den Haag opgericht, onder de 'veelzeggende naam 'Honni soit qui mal y pense.'^{xlii} Ook Burkens getuigt in 1900 van de moeilijke weg die vrouwen in dit opzicht moesten gaan:

Ook dieren moesten aan de fietsers wennen. Meteen al op de eerste tocht kreeg een TOGIDO-fietsster een kat onder het wiel en tijdens de derde tocht raakte, naast een 'woest in het rond springende oranjeleukige koe, geleid door een dito landbouwer', ook de 'vroolijke schare' fietsers in 'paniek'.

'Allengs kwamen er meer wielrijders, ouder en begonnen zich, al waren het ook uitzonderingen, op den wielersport toe te leggen en ook de vrouwe, hoewel meestal slechts de bloem in knop, begon onzen sport te steunen.

Hier ook de strijd tegen de bekramptheid der Nederlanders, die alles ongepast vinden wat ongewoon is - en destijds bestond dit verschijnsel nog in sterker mate dan thans. - Onze jonge meisjes, zij wilden wel rijden maar Zij werden afgeschrikt door de onbetamelijke woorden, welke ieder minder beschaafd individu (en hoe weinig Nederlanders zijn beschaafd!) zich geruchtigd achtte haar achterna te schreeuwen onder het geginnegap van zijn kornuiten en het gemeesmuil van heeren! Zij waren bang voor de zeer lange, doch nog veel scherper tong van de buurvrouw, die over gordijntjes of achter horretjes het spionage-systeem beoefende als het jeugdige sportzusje uitreed. Ja, een jong meisje op een driewieler - van een safety was het te gek om te spreken - werd in die dagen (zij liggen nog geen 10 jaar achter ons, lezer) beschouwd als een vrouw, die ten koste van haar fatsoen een man wilde veroveren. Het wielrijden van dames was in die dagen in

Nederland uit den booze!

En dat wij hier niet over drijven bewijst ons de Kampioen, het blad dat vocht voor de verbodiging van den sport. In 1889 lezen wij in het orgaan van den A.N.W.B.: 'Wij zagen te Scheveningen een dame op een veiligheids-wieler en kunnen niet zeggen dat deze proefve als welgeslaagd beschouwd kan worden.'^{xliii}

Netscher benadrukt sterk dat de fiets een middel voor de vrouw is om zich te emanciperen:

'En die bedoelde heilzame uitwerking ['een 'verferming' der vrouwelijke eigenschappen in de vrouwe'] heeft het gebruik van het rijwiel op veel vrouwelijke karakters en gestellen gehad. Het is mogelijk juist op tijd gekomen om een ontwaarding, die door de moderne levenswijze van weelderige verfining, in sommige kringen zich meer begon uit te breiden, in haar voortgang te stuiten. Veel vrouwen hebben door het rijwiel meer onafhankelijkheid, meer initiatief, meer ferme en meer gezondheid gekregen.

Want te ontkennen valt 't niet, dat het rijwiel in

Het algemeen aanwezige verzet tegen de wielrijders kwam, pikant genoeg, niet alleen van plattelanders en onwillige bestuurders. Ook de al meermalen aangehaalde Jan Cornelis Burkens, hoofdbestuurder van de ANWB en notaris te Haarlem, had in 1899, dat wil zeggen ten tijde van zijn ANWB-secretariaat (van 1891-1901), bedenkingen tegen de toenemende massificatie van het rond 1888-1890 volgens hem nog 'opgewekt wielerveen':

'Het wielrijden was nog niet populair - in de onaangename beteekenis van het woord. Het waren menschen van één beschaving, van eenzelfde maatschappelijke positie, die reden [...].

Toen ter tijde was er nog geen kwestie van, dat slagerejongens met hunne vette manden, die voorop het rijwiel hangen, ons van de kleine steentjes joegen. De 'sportfiguur': een lummel van 18 jaar, zonder boord of overhemd onder zijn pandjesjas, met een paar rode pantoffels aan de voeten, een deukhoed op het hoofd en een lange meerschuijen sigarenpijp met brandende sigaar

in den mond, voor overgebogen in een would-be-racehouding, was nog onbekend. Dienstboden huurden op Zondagmiddag nog geen rijwiel van hun verval en de demi-mondaines wierpen in de parken onzer groote steden hunne lonken nog niet af van haar fiets [...].'

'En nu [in 1899] naderen wij den glorie-tijd van het rijwiel zijn 'gouden eeuw', de jaren 1895-1896-1897 en 1898. Een ieder, die geen rijwiel had kocht er een, het werd een manie om wiel-te-rijden of zich voor wielersaken te interesseeren [...]. Oud en jong, rijk en arm alles kocht rijwielen dure of goedkoope.

Bij honderden snorden zij langs de wegen. Elke andere sport werd er door in de schaduw gesteld, lawntennis, cricket, voetbal, roeien alles leed onder de cyclomanie.'^{xxxvii}

Officieel trok Burkens zich in 1901 'wegens drukke werkzaamheden uit het dagelijks bestuur' van de ANWB terug, maar met zo'n opvatting paste hij ook niet in een organisatie die zich zo sterk maakte voor de belangen van het wielerveen - (en vanaf 1904-1905 ook het auto-) toerisme.'^{xxxviii}

enkele opzichten ook als een maatschappelijke hervormer heeft gewerkt, en dat in vele huisgezinnen, sinds zijn introductie, er wijziging in verhoudingen en gewoonten is gekomen, die een gelukkigen invloed heeft uitgeoefend op de positie van de getrouwde vrouw en het jonge meisje.

De jonge vrouw, vroeger, door gemis aan beter e of andere bezigheid, wel wat veel slavin van de erg materiele beslommingen van haar huishouden, de vrije uren van den dag veelal aanvullend met de vervaardiging van gewoonlijk vrij nuttelooze handwerkjes, of 't afleggen van visites met de daaraan verbonden conversatie-onnoodigheden; het jonge meisje in veel gevallen beschikkend over meer vrije tijd dan arbeid om dien aan te vullen, vroeger zelden ongechaperoneerd^{xliv} uitgaande, en na een wandeling waarop slechts stadslucht werd ingeademd, haar middag eindigend met een bezoek aan den confiseur à la mode: - zij beiden bestijgen nu haar elegant stalen voertuigje, dat haar binnen enkele oogeblikken buiten de stad, in de frissche natuur brengt.^{xlv}

Vrouwen aan het besturen

Ik heb in de door mij gebr uikte literatuur geen gegevens aangetroffen over bestuurlijke functies van vrouwen in wielrijdersclubs. Toch zijn die uiteraard van belang: ook zij geven immers inzicht in de man-vrouw-verhoudingen. Hoewel ik er geen speciaal onderzoek naar heb gedaan, lijkt het me wel vast te staan dat het besturen van sportclubs, zeker de negentiende-eeuwse, een mannenaangelegenheid was.

TOGIDO kende in het begin ook in bestuurlijk opzicht een opmerkelijke vorm van emancipatie. Tot 'president' van het eerste bestuur werd weliswaar een man (S.G. Zwart) gekozen, maar 'meij. G. bij de Leij' werd tot vice-presidente, 'meij. F.C. bij de Leij' tot secretaris en 'meij. R. Boersma' tot vice-secretaris gekozen. Was de penningmeester weer een man (F.T. Huizinga), de twee functies van 'captain'^{xlvi}, die ook deel van het bestuur uitmaakten, werden bekleed door een man (D. Koopmans) en een vrouw (S. Kool) [p. 4]. Het bestuur bestond dus uit drie mannen en vier vrouwen. Had die redelijk harmonieuze verdeling van de bestuursfuncties te maken met de achtergrond van de leden? De meisjes die rond 1900 een middelbare school bezochten, vormden uiteraard in emancipatoir opzicht een voorhoedegroep, een gegeven waaraan de mannelijke

leerlingen gewend zullen zijn geweest.

Maar al op de A.V. van 20 mei 1903 werden de machtsverhoudingen gewijzigd [p. 17]. De leden besloten namelijk dat de tweede voorzitter een man moest zijn evenals de tweede captain (daarmee waren dus beide captains mannen). In die functies werden 'de Heer Maathuis' resp. 'de heer P. Smids' benoemd. Daardoor werd 'Meij. G. bij de Leij' tot gewoon bestuurslid gedegradeerd. Een andere maatregel gold de beide captains: die hoorden niet langer tot het bestuur. Dat werd met twee gewone leden uitgebr eid (naast G. bij de Leij 'meij. S. Kool'. De (niet genotuleerde) conclusie moet dus zijn dat het bestuur nog steeds bestond uit drie mannen en vier vrouwen, maar dat de leiding van de club - bestaande uit de voorzitter en de vice-voorzitter - in handen was van mannen evenals die van de toertochten. De notulen geven geen uitsluitsel over de redenen van deze veranderingen. Ze zijn des te opmerkelijker als we ervan mogen uitgaan dat de vrouwen een maand na de oprichting van TOGIDO nog steeds de meerderheid van de leden vormden.^{xlvii}

Op de A.V. van 21 februari 1904 volgde in dubbele zin een verdere afname van het vrouwelijk aandeel in het bestuur. De functies van voorzitter, vice-voorzitter, secretaris en penningmeester kwamen alle in handen van mannen, voor de vrouwen bleven het vice-secretariaat en twee gewone bestuurszetels over [pp. 38-39].

Des te verrassender is de radicale verandering waartoe de A.V. van 11 april 1906 besloot, tegelijk ook de laatst genotuleerde vergadering. Daarop werd een volledig nieuw bestuur benoemd van zes personen, behalve de secretaris allen bestaande uit vrouwen [p. 96]. Dát er vrouwen in het bestuur zaten, zal ongetwijfeld weer te maken hebben met hun (royale) aandeel in het ledenbestand.^{xlviii} Ook nu werden de wijzigingen niet gemotiveerd.

Een reden zou kunnen zijn dat TOGIDO al na drie jaar een weinig bloeiend bestaan meer kende. De A.V. van 28 januari 1906 had officieel niet mogen doorgaan omdat er 'relementair te weinig leden waren, maar besloten werd wél te vergaderen 'om de club niet onnoodig op kosten te jagen' [p. 84]. De enige weken daarvoor uitgeschreven vergadering moest al worden afgelast omdat er maar acht leden aanwezig waren [p. 84]. Ook de vergadering van 11 april was 'weinig druk

bezocht' [p. 96]. Dat TOGIDO op niet al te vaste grond stond, komt ook naar voren uit de vele bestuurswisselingen. Er duiken voortdurend nieuwe namen op. Een breekpunt in de continuïteit is misschien het bedanken geweest van de eerste voorzitter, S.G. Zwart. Die bekleedde het voorzitterschap tot 28 januari 1906, maar werd toen - na bijna drie jaar - opgevolgd door 'de heer M. Feenstra' [p. 85]. Maar die hield het op zijn beurt dus al op 11 april 1906 voor gezien.

Het nieuwe, bijna geheel uit vrouwen bestaande bestuur, heeft, afgaande op de notulen, niet veel meer kunnen doen. Er werd besloten dat 'men op Hemelvaartsdag naar Oranjewoud zou gaan en op 2^e Pinksterdag naar Olterterp'^{xlix} [pp. 96-97]. Die intussen maar al te bekende bestemmingen hebben mogelijk weinig stimulerend gewerkt. Of TOGIDO ze in 1906 ook daadwerkelijk heeft aangedaan, is onduidelijk: de net aangehaalde passage vormt de voorlaatste zin van het notulenboek. Daarmee lijkt er een droevig einde te zijn gekomen aan de eens zo vrolijke club van jonge mannen en vrouwen.

De club werd regelmatig geplaagd door fietspech. Hier wordt de fiets 'van den heer Wassenaar' gerepareerd. Is de ketting eraf gelopen? Het gaat zo te zien om een safety-fiets.

Besluit

In tegenstelling tot de knorrige geluiden van Burkens komt uit de stukken - niet alleen die van TOGIDO - naar voren dat ook nog aan het eind van de hier door mij beschreven periode (1871 - 1906) vooral vertegenwoordigers van de maatschappelijke bovenlaag voor

hun plezier fietsten. Het ging daarbij veelal om jonge mensen (een feit dat in het algemeen voor de toen beoefende sporten gold). Ik heb aan de hand van enkele cijfers proberen duidelijk te maken dat er rond 1900 toch al gauw enige duizenden recreatieve fietsers moeten zijn geweest. Die hebben waarschijnlijk meer onrust veroorzaakt dan wij ons kunnen realiseren.

De fietsers hebben wellicht ook nog op een heel andere manier voor onrust gezorgd. TOGIDO zal niet de enige schoolclub zijn geweest met vrouwen in het bestuur. Wat is hun rol geweest in het emancipatieproces van de vrouw? Daarbij zou niet alleen gekeken moeten worden naar hun plaats in fietsclubs, maar, mede op grond van het grote aantal daarvan, ook naar hun invloed op emancipatieprocessen in bredere zin.

ⁱ Daarnaast is ook het woord 'wielerclub' in de door mij beschreven periode volop in gebruik. Ik kies voor het woord 'fietsclub' omdat het notulenboek over de oprichtingsvergadering meldt: 'Algemeene ledenvergadering van de Leeuwarder Fietsclub TOGIDO' [p. 3]. Ook in het 'Welkomslid', geschreven ter gelegenheid van het eenjarig bestaan van TOGIDO, wordt de term 'fietsclub' gebruikt [p. 42]. Maar in het notulenboek is ook de aanduiding 'wielerclub' te vinden, bijvoorbeeld in de kop: 'Algemeene Vergadering van de L.W.C. Togido op Zondag 21 Februari 1904' [p. 36].

ⁱⁱ Onder inventarisnummer 312. Dat de notulen bewaard zijn gebleven, is gezien het soort leden van TOGIDO opmerkelijk.

ⁱⁱⁱ Blijkens een bericht uit de *Leeuwarder Courant* van 9 oktober 1888 (p. 2) is de Leeuwarder Vélocipède Club opgericht in 1874. Jan Cornelis Burkens dateert nog wat preciezer: 12 mei 1874. Zie: Jan Cornelis Burkens. 'Wielrijden'. In: Jan Feith. *Het boek der sporten*. Amsterdam, 1900, p. 227. De notulen van de club zijn niet bewaard gebleven.

^{iv} *Leeuwarder Courant*, d.d. 13 februari 1890 (p. 1) resp. 10 juni 1895 (p. 1).

^v Johannes Marius Fuchs en Willem Jacob Simons. *Geschiedenis van de fiets*. Alkmaar, z.j., p. 28. Burkens (*a.w.* noot 3, p. 237) concludeert in 1899: 'Wij kennen thans geen rijwiel zonder luchtbanden'.

^{vi} Uit Simons en Fuchs, *a.w.* noot 5, p. 26.

^{vii} De beste aanzet biedt wellicht nog Voort, in 't zadel, kameraden; honderd jaar fietsen in Nederland (Amsterdam, z.j. [1968])

van Johannes Marius Fuchs en Willem Jacob Simons. Daarnaast is *Honderd jaar fietsen in Nederland 1850-1950; over het begin van de fietscultuur*. Wrocław, 2004), de doctoraalscriptie van Radoslaw Lesisz, van belang (op internet te raadplegen via:

rowery.eko.org.pl/UserFiles/File/biblio/praca_mgr_RLesisz). De geschiedenis van het wielrennen daarentegen is wel goed gedocumenteerd, maar aangezien dat onderwerp buiten het thema van mijn artikel valt, ga ik er verder niet op in.

viii Ewoud Sanders. *Fiets; de geschiedenis van een vulgair jongenswoord*. Den Haag, 1996.

ix Rudolf (Ruud) Stokvis. *Strijd over sport; or ganisatorische en ideologische ontwikkelingen*. Deventer, 1979, p. 37; Maarten van Bottenburg. 'Verbreiding en onderscheiding; enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport in Nederland'. In: Wilfred van Buuren en Peter-Jan Mol (red.). *In het spoor van de sport; hoofdlijnen uit de Nederlandse sportgeschiedenis*. Haarlem, 2000, pp. 221-222.

x Zie: www.koninklijkhuis.nl/content.jsp?objectid.

xi Zie: Fuchs en Simons, *a.w.* noot 7, p. 52.

xii In het verslag van de eerste feestavond (26 maart 1904) staan overigens Van der Hems laatste tekeningen. Zijn naam wordt in het notulenboek twee keer genoemd (één keer in het verslag van 21 mei 1903 [p. 28] en één keer in dat van 29 mei 1903, wanneer hij tot lid van de kascommissie wordt benoemd [p. 28]). Toen TOGIDO werd opgericht, zat Van der Hem al in Amsterdam. Mogelijk was het voor hem daar om bezwaarlijk (actief of, in de terminologie van toen, werkend) lid van de club te zijn.

xiii Zie over Van der Hem: Germa van Heerbeek. *Piet van der Hem 1885-1961* [tentoonstellingscatalogus Fries Museum, Leeuwarden 28 februari – 13 april 1987]. Leeuwarden, 1987. Van dezelfde auteur is beknopte informatie over Van der Hem te vinden op:

www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/hem en ook in: 'Piet van der Hem (1885-1961); geliefd kunstenaar die zijn eigen weg ging'. In: *Fryslân*, jrg. 6 (2000), nr. 2, pp. 30-32.

Een afbeelding van Pim Mulier als Hamlet is o.m. te vinden in: Marcus Jan Adriani Engels. *Honderd jaar sport*. Amsterdam, z.j. [1960], p. 55. Van der Hem mag dan bij wijze van aardigheidje fietsillustraties hebben gemaakt, Henri de Toulouse-Lautrec en Jan Sluyters deden dat als professioneel kunstenaars. Zie daarvoor bijvoorbeeld: Titia M. Berlage e.a. (red.). *De Fiets* [tentoonstellingscatalogus museum Boymans-Van Beuningen]. Rotterdam, 1977, pp. 106-107 resp. 126.

xiv (Tijdrovend) onderzoek naar de in de verslagen genoemde namen zou ongetwijfeld nog wat gedetailleerder informatie over de (school-)achtergrond van de TOGIDO-leden opleveren.

xv *Leeuwarder Courant*, 13 februari 1890, p. 1.

xvi 'Burkens, *a.w.* noot 3, p. 229.

xvii Radoslaw Lesisz, *a.w.* noot 7, pp. 47-48.

xviii Jnte Botke. *Boer en heer; 'de Groninger boer 1760-1960'*. Assen, 2002, p. 477.

xix Zo meldt het notulenboek [p. 89]: 'Soodt en Albers kwamen uit Amsterdam over om te genieten v/h groote feest, de Togido-fuif'.

xx Ik heb over dit onderwerp een uitvoerige publicatie in voorbereiding (binnenkort te verschijnen in: *Sportimonium*).

xxi L. A.C. Frisia werd, als cricketclub, in 1883 opgericht door mr. Pieter A.V. baron Van Harinxma thoe Slooten (de later commissaris van de Koningin in Friesland) en 'een 19-tal vrienden'. 'Die oudste Frisianen vormden aanvankelijk een intieme vriendenkring, daarna werd de club er lange jaren een die z'n leden recruteerde uit Gymnasiasten en H.B.S.ers'. Zie: H.J. Schulte. 'Frisia's historie'. In: *Gedenkboek L.A.C. Frisia*. Z.p., 1923, pp. 2-3. Het valt, gezien de gemeenschappelijke achtergrond van TOGIDO en L.A.C. Frisia, niet uit te sluiten dat voor wat de mannen betreft een aantal van hen lid van beide verenigingen was.

xxii Een jaar later wordt de steun overigens al weer ingetrokken: de kas blijkt 'niet zoo erg goed gevuld' [p. 65]).

xxiii Zoals gemeld zijn daarvan in het notulenboek vijf beschreven (drie in 1903 en twee in 1904), maar ook voor 1905 en 1906 stonden er blijkens de verslagen [pp. 63, 79 én 83-84] resp. [pp. 96-97]) twee tochten op het programma.

xxiv Wel werden er flinke stukken afgelegd, zeker voor die tijd: ik schat dat de fietstochten zo'n 65 tot 85 kilometer besloegen.

xxv Ook Burkens (*a.w.* noot 3, p. 229) wijst op het onbezorgde karakter van de fietsclubs: 'in 1881 en 1882 werden de eerste clubs opgericht van jongelui, die grotere tochten maakten. In lange rijen, met een hoornblazer voorop, trokken zij uit, deden de wegen weerklinken van hun gezang, brachten de dorpen in opstand, doordat de menschen uitliepen, hetzij om het nooit geziene diergeruischlooze voertuigen, hetzij om zich te vermaken met de snaaksche streken, waardoor die vroolijke jeugd hunne pleisterplaatsen als 't ware nieuw leven in bliezen.'

xxvi J.W. Fuchs en W.J. Simons. *Allemaal op de fiets in Amsterdam*. Amsterdam, 1978, p. 25. Zie ook: Fuchs en

Simons, *a.w.* noot 7, pp. 15-25. De TOGIDO-leden hebben ook regelmatig ongelukken, veroorzaakt door bijvoorbeeld vallen [pp. 13 en 61], plotseling afstappen [p. 7] en tegen elkaar aan fietsen [p. 20]).

xxvii Burkens, *a.w.* noot 3, p. 228.

xxviii Het is niet duidelijk welke bond precies wordt bedoeld. Het kan heel goed gaan om de in oktober 1886 te Harlingen opgerichte 'Algemeen Friesch[e] Wielrijders Bond' (*Leeuwarder Courant*, 4 oktober 1886, p. 1). Maar het zou misschien ook een andere vereniging kunnen betreffen en dan had de afwijzing met leeftijdsgr enzen te maken had. Op 10 juli 1898 werd te Leeuwarden door 'den Algemeenen Nederlandschen Wielerbond in Friesland (Afdeling X)' voor leden van 23 jaar en ouder de vereniging 'Bondsbelang' opgericht (*Leeuwarder Courant*, 12 juli 1898, p. 1). In dat geval konden de TOGIDO'ers, die immers tussen de 16 en 22 moesten zijn, geen lid worden.

xxix Hetzelfde beeld geven Fuchs en Simons (*a.w.* noot 7, pp. 40-41) in hun overzicht van 47 fietsclubs tussen 1872 (moet zijn 1871) en 1887.

xxx Lesisz, *a.w.* noot 7, pp. 21-22.

xxxi Zie daarvoor bijvoorbeeld: Cees Miermans. *Voetbal in Nederland; maatschappelijke en sportieve aspecten*. Assen, 1955, pp. 67-81; Stokvis, *a.w.* noot 9, pp. 47-49; Van Bottenburg, *a.w.* noot 9, pp. 222-229; dezelfde. *Verborgene competitie; over de uiteenlopende populariteit van sporten*. Nieuwegein, 2004², pp. 125-127.

xxxii Dat betekent natuurlijk niet dat er in de steden niet werd gefietst. Het was juist andersom: toen de fiets eenmaal binnen het bereik van grotere groepen kwam, werd die een algemeen verschijnsel in de steden. Zie ook Lesisz, *a.w.* noot 7, pp. 35-38.

xxxiii Stijl en rijkdom aan informatie rechtvaardigen naar mijn mening de lengte van dit en de volgende citaten.

xxxiv Frans Netscher. *Uit mijne Sportportefeuille*. Amsterdam, z.j. [1899], pp. 30-31. *Uit mijne Sportportefeuille*, dat overigens voor een deel bestaat uit eerder gepubliceerde artikelen in *De Kampioen*, valt te beschouwen als het eerste Nederlandstalige boek waarin serieus over fietsen en wielersport wordt geschreven. Snel daarna volgt de uitvoerige bijdrage (pp. 225-260) van Jan Cornelis Burkens in *Het boek der sporten* (1900) (zie noot 3). Vanwege de overlast voorzagen fietsers zich van 'zweepen en korte stokken om menselijke en dierlijke onverlaten van het lijf te houden. In Duitsland wapenden fietsers zich zelfs met revolver, niet om kogels, maar om kleine ladingen keukenzout of peper op hun aanvallers af te vuren.'

(Fuchs en Simons *a.w.* noot 7, p. 70).

xxxv Lesisz, *a.w.* noot 7, pp. 58 resp. 43-47.

xxxvi Dick Schaap. *Een eeuw wijzer 1883-1983; 100 Jaar Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB*. Den Haag, 1983, p. 152. Zie voor de aanleg van de (eerste) fietspaden ook pp. 163-166. Zie voor de aanvankelijk moeizame verhouding tussen overheden en fietsers in het algemeen: Fuchs en Simons, *a.w.* noot 7, pp. 73-85.

xxxvii Burkens, *a.w.* noot 3, p. 245 resp. 248.

xxxviii Schaap, *a.w.* noot 36, p. 59 resp. 44.

xxxix Zie voor de positie van fietsende vrouwen aan het eind van de 19de eeuw (met name voor wat betreft mode, maatschappelijke acceptatie en gezondheidsaspecten): Jacoba (Koos) Steendijk-Kuypers. *Vrouwen-beweging; medische en culturele aspecten van vrouwen in de sport, gezien in het kader van de sporthistorie (1880-1928)*. Rotterdam, 1999, pp. 175-213. Zie ook: Fuchs en Simons, *a.w.* noot 7, pp. 52-68.

xl Botke, *a.w.* noot 18, p. 477.

xli Steendijk-Kuypers, *a.w.* noot 39, p. 189

xlii Fuchs en Simons, *a.w.* noot 7, p. 52.

xliiii Burkens, *a.w.* noot 3, pp. 240-241.

xliv Zie daarover ook Steendijk-Kuypers, *a.w.* noot 39, p. 195 resp. 199-201.

xlv Netscher, *a.w.* noot 34, p. 18.

xlvi Captains, voorzien van een hoorn, hadden een regelende taak bij de fietstochten: zij gaven met 'hoorn geschal' het sein tot vertrek [p. 6], controleerden of de weg veilig was [p. 6] en er geen 'toeristen' (zoals de TOGIDO'ers zichzelf in overeenstemming met het gangbare taalgebruik noemden) [p. 7] achterbleven. In de A.V. van 21 februari 1904 werd bovendien besloten dat de captain 'over het doel der tocht' besliste [p. 39].

xlvii Daar lijkt het wel op. Aan het eind van de vergadering liepen 'de dames' (om een overigens heel andere kwestie) weg. De voorzitter sloot de vergadering 'ten aanhoore van ongeveer 4 à 5 leden' [p. 17].

xlviii Illustratief in dit opzicht is de gang van zaken bij kaatsen. Pas toen vrouwen (en meisjes) op betrekkelijk grote schaal gingen kaatsen - de jaren zeventig van de vorige eeuw - namen ze ook zitting in kaatsbesturen. Het heeft overigens tot 1987 geduurd voordat de eerste vrouw in het hoofdbestuur van de Koninklijke Nederlandse Kaats Bond werd gekozen.

xlix De fietstochten werden vrijwel altijd op die beide dagen gehouden.